

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕСЬКОЇ ГРОМАДИ В УКРАЇНІ (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)

У статті на основі джерельних матеріалів Центрального державного історичного архіву України м. Києва, Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області, Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України висвітлено значення чеської імміграції в історії українсько-чеських освітніх взаємин другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Особливу увагу приділено діяльності чеських навчальних закладів на Волині.

Ключові слова: національне відродження, національна культура, слов'янство, Чехія, Україна, імміграція, освіта, чеські колонії, навчальні заклади.

Піднесення українсько-чеської культурно-освітньої співпраці відбувалося на тлі Слов'янського національного відродження середини ХVІІІ–ХІХ ст., утвердження ідеї загальнослов'янської єдності, пробудження національної самосвідомості слов'ян, розвитку слов'янських мов, літератур, театрального-музичного й образотворчого мистецтв, досліджень фольклору, етнографії, історії слов'янських народів. На теренах Австрійської монархії чеські землі стали життєдайним джерелом ідей демократії, свободи національно-культурного розвитку слов'янських народів, їхнього невід'ємного права на захист власної національної ідентичності, збереження й примноження слов'янських культурних традицій і духовної спадщини, визнання особливої місії слов'янства в історії європейської культури.

Діяльність натхнених ідеями Просвітництва й Романтизму будителів Й. Добровського, Й. Юнгмана, К.-Я. Ербена, К. Гавлічека-Боровського, Ф. Палацького, П.-Й. Шафарика та інш. сприяла розгортанню національних рухів не лише чехів, а й інших слов'янських народів. Саме в цей період було закладено підвалини чеської національної культури, для становлення якої важливе значення мало заснування в Празі наприкінці ХVІІІ ст. Королівського чеського товариства наук, а також Національного музею (1818) і Чеської Матиці (1831), спрямованої на розвиток видавничої справи і популяризацію чеської літератури. Її друкованим органом став «*Časopis Českého muzea*», на сторінках якого основоположник чеської історіографії, автор знаменитої п'ятитомної «*Dějiny národu českého v*

Čecháč a v Moravě» Ф. Палацький виступив на захист самостійності українського народу і його мови «на території від тодішнього угорського Підкарпаття аж до Кубані»¹. До видань Матиці також належали «Slovanské starožitnosti» (1837) П.-Й. Шафарика, «Slovník česko-německý» (1835–1839) Й. Юнгмана тощо. Із чеськими будителями підтримували зв'язки діячі Кирило-Мефодіївського товариства, які передали до Праги поему «Єретик» (1845), створену Т.Г. Шевченком під впливом спілкування з чехами, які проживали в Києві. Символічно, що 1876 року, коли в Російській імперії було видано ганебний Емський указ, у Празі побачив світ Шевченковий «Кобзар».

Часом найвищого злету чеської національної самосвідомості стала «весна народів» 1848–1849 рр. Під проводом Ф. Палацького у червні 1848 року в Празі розпочав роботу Слов'янський з'їзд, на якому було офіційно визнано національні права українців. Популяризації не лише чеської, а й української культури сприяла діяльність культурно-просвітницького товариства «Умелецька бесіда», за підтримки якого 1867 року в Празі М. Лисенко презентував українські народні пісні у власній обробці.

Загалом упродовж 1860-х рр. національно-культурний розвиток чехів відбувався в умовах здійснення австрійським урядом суспільно-політичних перетворень, запровадження виборних органів місцевого самоуправління, створення дуалістичної конституційної Австро-Угорської монархії (1867), в якій знайшли законодавче закріплення основні демократичні свободи. Величезне значення для формування модерної чеської нації, її культурної консолідації мала кодифікація літературної норми чеської мови, розширення сфери її використання та соціальної затребуваності. Удосконаленню мовної культури, зростанню національної самосвідомості чехів сприяло утвердження чеської мови в початковій, середній і вищій освіті. Знаменною подією в історії одного із найстаріших вищих навчальних закладів Європи — Празького університету — стало виокремлення в його структурі німецької та чеської частини, за якою власне і закріпилася назва Карлового університету (1882). У справжнє загальнонаціональне чеське свято переросла урочиста церемонія відкриття Національного театру в Празі (1883), закладення фундаменту якого відбулося ще 1868 року.

Стрімке піднесення чеської національної культури знайшло відображення і на українському ґрунті, передусім сприяючи становленню та розвитку університетської освіти в Наддніпрянській Україні. Українсько-чеські університетські зв'язки беруть початок від доби Середньовіччя. У списках Карлового університету відомості про студентів з Волині й Галичини з'являються вже з кінця XIV ст.² В Олмоуцькому університеті навчався ректор Києво-Могилянської академії, Митрополит Київський,

Галицький і всієї Малої Росії В. Ясинський. Упродовж XIX ст. чеські вчені зробили вагомий внесок у становлення й розвиток науково-освітньої діяльності Харківського, Київського та Новоросійського університетів. Чеське коріння по батьківській лінії мав О.В. Чернай — виконувач обов'язків ад'юнкта Харківського університету по кафедрі зоології (1845). 1848 року він захистив дисертацію на здобуття ступеня доктора природничих наук й отримав посаду екстраординарного професора кафедри зоології, з 1850 року перебував на посаді ординарного професора і згодом здобув звання заслуженого професора (1868). Упродовж 1857–1869 рр. Чернай був деканом фізико-математичного факультету³. З Богемії походив В.І. Шерцль, який у 60-х роках XIX ст. навчався на юридичному факультеті Карлового університету. 1869 року його обрано на посаду доцента санскриту й порівняльного мовознавства Харківського університету. Починаючи з травня 1870 року, після захисту докторської дисертації, Шерцль обіймав посаду екстраординарного професора по кафедрі порівняльної граматики індоевропейських мов, а з вересня — ординарного професора⁴. У 1884 році вченого переведено до Новоросійського університету, де він викладав порівняльну граматику й санскрит. Д.Ф. Лямбль — випускник Карлового університету — з 1860 року був виконувачем обов'язків екстраординарного професора по кафедрі анатомії Харківського університету, з 1861 — ординарним професором. У 1867 році він перевівся на кафедру патологічної анатомії, а 1871 року університетська рада надала йому ступінь доктора медицини *honoris causa*. За сприяння Лямбля суттєво поповнилася колекція університетського музею нормальної анатомії, і було створено музей патологічної анатомії⁵. У 1886 році виходець з Моравії І.В. Нетушил здобув у Харківському університеті науковий ступінь доктора класичної філології, з 1887 року він перебував на посаді екстраординарного професора кафедри класичної філології, з 1888 — ординарного професора⁶. Вихованець Карлового університету Р.І. Шерцль доклав багато зусиль задля організації роботи нумізматичного кабінету Харківського університету. 1882 року він обійняв посаду доцента по кафедрі римської словесності, 1893 — екстраординарного професора кафедри класичної філології, 1894 — ординарного професора⁷. Видатний українсько-чеський фізіолог В. Томса (випускник Празького університету) викладав в Університеті Св. Володимира фізіологію й патологічну анатомію, очолював фізіологічну лабораторію, брав активну участь у підготовці наукових кадрів, опублікував підручник з фізіології. 1865 року Київським університетом йому присуджено ступінь доктора медицини. Учений перебував на посадах екстраординарного (з 1865) та ординарного (з 1867) професора кафедри фізіології. 1883 року його затверджено на посаді декана медичного

факультету⁸. Томса був кавалером орденів Св. Анни й Св. Станіслава другого ступеня. Вагомий внесок у справу викладання класичної філології у Новоросійському університеті зробив виходець із чеських земель І.І. Луньяк, який від 1892 року обіймав посаду ординарного професора, а також виконував обов'язки декана історико-філологічного факультету⁹.

Взаємини з чеськими науково-освітніми центрами були невід'ємною складовою широкого спектру міжнародних зв'язків університетів України. Завдяки науковим подорожам Чехією вітчизняні вчені вдосконалювали свій фаховий рівень, започатковували співпрацю із зарубіжними колегами, збирали матеріали для досліджень і популяризували власні здобутки на теренах Європи. Зокрема, визначний український філолог, мистецтвознавець, етнолог, філософ О.О. Потебня на світанку своєї кар'єри, у статусі ад'юнкта кафедри російської мови і словесності Харківського університету, отримав 1862 року від міністерства народної освіти дворічне закордонне відрядження, впродовж якого, зокрема, студював чеську мову та слухав у Карловому університеті лекції основоположника словацької літературної мови М. Гаттали¹⁰. Налагоджені з чеськими колегами зв'язки О.О. Потебня розвивав і після повернення з-за кордону, підтримуючи наукову кореспонденцію й книгообмін із М. Гатталою, а також філологом, завідувачем бібліотеки Чеського музею в Празі А. Патерою, поетом, перекладачем й істориком К.-Я. Ербеном та інш.¹¹ У листі до Патери від 3 листопада 1865 року український вчений нарікав на проблеми з публікацією в Російській імперії досліджень із філології: «Надсилаєш до Москви чи редактора нікчемного філологічного журналу у Воронеж і чекаєш цілі роки. Напишеш сьогодні статтю і не впевнений, що вона побачить світ за життя автора»¹². 1887 року за підтримки Гаттали Потебню було обрано членом Королівського чеського наукового товариства в Празі¹³. З цієї нагоди Патера в листі від 29 січня 1887 року зазначав: «...a proto «поздравляю» Vás a vítám co člena české společnosti nauk»¹⁴. Потебня також листувався й обмінювався науковою літературою із професором Карлового університету, істориком і правознавцем Й. Калоузеком¹⁵.

Поглибленню українсько-чеських духовних взаємовпливів сприяли чехи, які здобували освіту у вітчизняних навчальних закладах. Так, згідно з указом Св. Синоду (1889), випускник філософського факультету Карлового університету М. Немечек був допущений до слухання лекцій у Київській духовній академії, а в 1890 році він звернувся до її правління з клопотанням про висвячення його в диякони та прийняття до Волинської єпархії задля служіння «справі православ'я в середовищі його співвітчизників-чехів»¹⁶. Після прийняття сану диякона Немечек залишився слухачем при академії до червня 1891 року. Член Св. Синоду, Митрополит Київський і Галицький Платон особливо відзначив старанність

чеського слухача у вивченні богословських наук¹⁷. Результати складених Немечком іспитів засвідчили його навчальні успіхи з наступних дисциплін: Священне Писання Нового Заповіту — відмінно; догматичне богослов'я — дуже добре; моральне богослов'я — дуже добре; гомілетика — відмінно; церковне право, пастирське богослов'я, загальна церковна історія, церковна археологія, літургіка — дуже добре; історія і розбір західних сповідань — відмінно¹⁸. Одразу по завершенні навчання, у червні 1891 року, єпископ волинський і житомирський призначив Немечека на посаду чеського місіонера Волинської єпархії¹⁹. Починаючи з 1895 року він видавав у Житомирі «Pravoslavny Kalendář», а в 1902 році побачив світ його опис чеських колоній Волині «Sborník české společnosti zeměvědné»²⁰.

Українсько-чеські культурно-освітні зв'язки отримали новий імпульс завдяки поживленню імміграції чехів на Волинь, що спостерігалось впродовж 60–70-х рр. XIX ст.²¹ Засновуючи у своїх колоніях початкові навчальні заклади, чехи привнесли на українські землі виплекані в Богемії духовні цінності й педагогічну культуру. Керівництво чеськими школами здійснювала училищна рада, що складалася з трьох обраних і підзвітних громаді членів. Учителі забезпечувався платнею в розмірі 140–250 руб. на рік, квартирою та опаленням. Більшість шкіл, завдяки зусиллям громади, мали зручні приміщення, географічні карти, картини з природничої історії, класні дошки, бібліотеки. У багатьох школах окрім основних предметів викладалася музика, садівництво, бджільництво, хмелярство тощо.

У 1870 році вчитель народних шкіл і закладу для глухонімих м. Шюттенгофена (сучасне м. Сушице в Чехії) В. Травничек розробив проект створення навчального закладу для чехів, що переселилися до Російської імперії, в якому мало поєднуватися викладання ремесел і землеробства, а також уклав програму занять, вправ і виховних ігор для дітей дошкільного віку²². Того ж року в чеських колоніях Глинське Рівненського повіту, Будераж і Мирогоще Дубенського повіту було засновано двокласні училища²³. Зокрема, у Мирогощенському чеському двохкласному училищі²⁴ дітей навчали Закону Божого, російської і чеської мов, арифметики, співів, причому заняття з чеської мови вчитель І. Свобода поєднував із викладанням всесвітньої історії і географії (1871 р. він разом із дружиною Єлизаветою перейшов у православ'я)²⁵. Змушений через скрутне матеріальне становище підпрацьовувати чорноробом на залізниці, І. Свобода, який здобув освіту в м. Лейтмериці і понад вісім років викладав у середніх навчальних закладах Чехії, так і не зміг отримати посаду училищного наставника, незважаючи навіть на клопотання Архієпископа Волинського Агафангела²⁶. На це місце при-

значили Д. Дьяченка, який відзначився доносами, образами й приниженнями на адресу свого колеги І. Свободи, змушеного піти з училища. Утім, достатньо швидко виявилася професійна непридатність Дьяченка, й інспектор народних училищ у листі попечителю київського навчального округу від 14 жовтня 1872 року зазначав з цього приводу: «Залишаючись сільським народним учителем, він з набагато більшою користю може служити своїй справі, ніж будучи вчителем і керівником чеського училища, в якому діти і їхні батьки в усякому разі набагато розвиненіші, ніж наші селяни»²⁷. У 1876 році, після складення відповідних іспитів, І. Свобода отримав документи, що підтверджували надання йому звання домашнього вчителя²⁸.

1874 року було відкрито вечірні заняття для дорослих з вивчення російської мови при Мирогощенському чеському двокласному училищі²⁹, а 1891 року — при Ульбаровському чеському народному училищі Волинської губернії³⁰. Відданість чехів шкільній справі та дисциплінованість була справді вражаючою, наприклад, у грудні 1887 року батьки відправляли до чеської Терешненської школи дітей, незважаючи навіть на те, що родина вчителя захворіла на віспу.

Станом на 1879 рік у Дубенському повіті Волинської губернії нараховувалося 10 чеських шкіл: у с. Підгайці (18 учнів), Червона Гірка (43 учні), Страклов (69 учнів), Семидуби (50 учнів), Малин (48 учнів), Кнерути (7 учнів), Волковиє (70 учнів), Митиця (65 учнів), Ульбаров (52 учні), Будераж (23 учні); у Луцькому повіті 4 школи: у Луцьку (99 учнів), у с. Княгинині (38 учнів), у Борятині (22 учні), у Губині (25 учнів); у Володимирському повіті 2 школи: у с. Новоселки Старі та Новоселки Нові (разом 30 учнів); у Рівненському повіті 2 школи: у с. Квасилів (59 учнів), Шпаків; в Острозькому повіті 2 школи: у с. Гульч (48 учнів), Антоновка (29 учнів)³¹. 1886 року в Рівненському повіті Волинської губернії діяли три чеські школи, у Дубенському повіті — десять, в Острозькому повіті — три: у селі Гульчі викладав І. Рихна, у колонії Антоновка — І. Шульц, у селищі Заліссі — Б. Салава. 1888 року чеські школи було відкрито в селищах Луцького повіту Волинської губернії — Теремно, Борятині, Княгининці, Милушах, Копчі, Ниві, Мстишині³². Загалом, за даними інспекції народних училищ Південно-Західного краю, на 1888 рік найбільша кількість «іновірських шкіл» знаходилася в Дубенському, Володимир-Волинському, Рівненському, Новоград-Волинському, Житомирському й Луцькому повітах Волинської губернії³³.

Типовим прикладом, що дозволяє скласти уявлення про релігійний і національний склад учнів, зміст навчального процесу чеських освітніх закладів Волині, є Високонська сільська школа. З серпня 1886 по серпень 1887 року в ній навчалися:

Буреш Франц Іоаннов (римо-католик, 9 років), Барцал Іосиф Іоаннов (православний, 10 років), Гольпук Стефан Іоаннов (римо-католик, 11 років), Гольпук В'ячеслав Іоаннов (римо-католик, 7 років), Грудий Іоанн Яковів (римо-католик, 9 років), Грудий Войцех Яковов (римо-католик, 11 років), Грудий Войцех В'ячеславів (римо-католик, 10 років), Грудий Алоїсій В'ячеславів (римо-католик, 8 років), Доляк Святослав Войцехів (православний, 7 років), Женишек Марія В'ячеславова (римо-католичка, 7 років), Звонарж Богуслав В'ячеславів (римо-католик, 8 років), Звонарж Божена В'ячеславова (римо-католичка, 10 років), Іргль Марія Іосифова (православна, 11 років), Іргль Іосиф Іосифів (православний, 7 років), Коснар Франц Франців (римо-католик, 11 років), Коснар В'ячеслав Франців (римо-католик, 9 років), Крайзингр Іосиф Іосифів (римо-католик, 10 років), Крайзингр Владислав Іосифів (римо-католик, 8 років), Кесль Іосиф В'ячеславів (римо-католик, 12 років), Кесль Варвара В'ячеславова (римо-католичка, 10 років), Когут Вільгельміна Іосифова (римо-католичка, 11 років), Карас Катерина Іоаннова (римо-католичка, 10 років), Карас Марія Іоаннівна (римо-католичка, 11 років), Маркуп Іосиф Іосифів (православний, 8 років), Местецька Хава Манашкова (іудейка, 11 років), Местецький Арон Манашков (іудей, 11 років), Нова Марія В'ячеславова (римо-католичка, 10 років), Немечек Варвара Матвійова (римо-католичка, 9 років), Перглер Іосифія Іосифова (римо-католичка, 10 років), Питлик Іоанн Іоаннов (римо-католик, 9 років).

Розклад уроків для учнів Високонської чеської школи був наступним:

І група, що навчалася рідною мовою

Понеділок: читання (8.00–11.30), письмо (12.00–14.00)

Вівторок: письмо (8.00–11.30), читання (12.00–13.00), арифметика (13.00–14.00)

Середа: читання (8.30–9.40), арифметика (9.45–11.30), письмо (12.00–14.00)

Четвер: читання (8.00–11.30), писання (12.00–13.00), арифметика (13.00–14.00)

П'ятниця: читання (8.00–9.40), арифметика (9.45–11.30), письмо (12.00–4.00)

Субота: читання (8.00–9.40), Священна історія (9.45–11.30), арифметика (12.00–13.00)

II група

Понеділок: арифметика російською мовою (8.00–9.40), російсько-чеське письмо (9.45–11.30), географія російською мовою (12.00–13.00), російська граматики (13.00–14.00)

Вівторок: читання російською мовою (8.00–9.40), читання чеською мовою (9.45–11.30), арифметика російською мовою (12.00–13.00), чеська граматики (13.00–14.00)

Середа: російсько-чеське письмо (8.00–9.40), малювання (9.45–11.30), зоологія (12.00–13.00), гімнастика для учнів чоловічої статі (13.00–14.00)

Четвер: арифметика російською мовою (8.00–9.40), російсько-чеське письмо (9.45–11.30), російська історія (12.00–13.00), читання російською мовою (13.00–14.00)

П'ятниця: російська граматики (8.00–9.40), диктовка російською мовою (9.45–11.30), чеська історія (12.00–13.00), читання чеською мовою (13.00–14.00)

Субота: російсько-чеське писання (8.00–9.40), Священна історія (9.45–11.30), православні молитви (11.45–13.00)³⁴.

Зазвичай викладачі чеських шкіл мали належний рівень педагогічної освіти. Зокрема, у грудні 1887 року на прохання жителів чеського поселення с. Квасилова Волинської губернії професор римської словесності Санкт-Петербурзького університету Осип Шебор звернувся до попечителя київського навчального округу з клопотанням залишити на посаді вчителя місцевої школи Франца Шебора, учні якого завжди вирізнялися зразковою поведінкою і високим рівнем знань, а ті з них, які вступили до столичних вищих навчальних закладів, пишалися, що власними успіхами вони завдячували першому вчителю, який «своїм бездоганним життям слугував їм повчальним прикладом»³⁵.

У 1899 році випускник Києво-Софійського духовного училища, викладач Малинської чесько-російської школи Радомисьького повіту Волинської губернії А.І. Кучера здобув звання вчителя початкового училища, склавши іспити з російської мови, арифметики, географії, історії. Йому, наприклад, запропонували написати переказ статті «Завоювання Сибіру» та підготувати письмову відповідь на тему «Велика Північна війна»³⁶.

Під час літніх канікул 1888 року при Острозькій учительській семінарії було відкрито педагогічні курси для вчителів чеських навчальних закладів з метою їх підготовки до викладацької діяльності «у дусі й характері російської школи»³⁷. Керівництво курсами було покладено на ініціатора їх організації, члена училищної ради при Св. Синоді Є.М. Крижанов-

ського, його заступником став учитель Київського реального училища А.І. Степович, законоучителем курсів призначено священика Н. Сизинкевича, викладачем арифметики й географії — учителя підготовчого класу Київської I гімназії Т.І. Лубенця. Визначальний вплив на зміст навчальної програми курсів справив Крижановський. Уроки Закону Божого були присвячені роз'ясненню слухачам відмінностей православної церкви від інших християнських церков та переваг православ'я перед католицизмом і лютеранством як «єдиного істинного віровчення». У вихідні та святкові дні слухачі відвідували богослужіння в семінарській церкві. На заняттях з російської мови під керівництвом Степовича учні студіювали російську граматику в порівнянні з чеською, ознайомлювалися з методикою викладання російської мови в початковій школі. Слухачі спілкувалися між собою виключно російською, задля кращого її засвоєння, і навіть ініціювали штраф для порушників цього правила. Також проводилися уроки з російської історії і географії, арифметики, слов'янського читання та співів, слухачі вправлялися в кресленні карти Російської імперії, вивчали особливості православного богослужіння. Кожен слухач отримав колекцію книг, переданих у дар Св. Синодом, а також викладачами Степовичем і Лубенцем. Утім, практика організації літніх педагогічних курсів не набула подальшого розвитку, оскільки 1889 року міністерством народної освіти було прийнято рішення про заміну чеських учителів, які здобули освіту за кордоном, випускниками учительських семінарій. Водночас інспекторам народних училищ Волинської губернії надходили вказівки щодо ліквідації чеських класів при закладах початкової освіти та запровадження викладання чеської мови як необов'язкового предмету лише в крайніх випадках³⁸.

Оскільки чеська школа розглядалася російськими властями як «держава в державі», що становила загрозу утвердженню офіційної імперської ідеології, на інспекторів народних училищ Південно-Західного краю Російської імперії покладалося завдання «наполегливо вимагати» від жителів чеських поселень передачі створених ними навчальних закладів під юрисдикцію міністерства народної освіти, а також дотримання ними положення про народні училища (1869), згідно з яким викладання в школах мало здійснюватися виключно російською мовою, православними вчителями, за програмами, затвердженими міністерством народної освіти³⁹.

Станом на вересень 1884 року всі чеські школи не мали міністерського дозволу на відкриття, окрім розташованих у селах Мирогоще Дубенського повіту та Глинське Рівненського повіту Волинської губернії⁴⁰. Згідно з ухвалою ради інспекції народних училищ південно-західного краю (1884) учителями шкіл «іноземних сповідань» мали призначатися

лише політично благонадійні російські піддані. У листі до інспектора народних училищ першого району Київської губернії від 24 січня 1884 року попечитель київського навчального округу висловлював стурбованість з приводу фінансування католицькими громадами чеських шкіл, де навчально-виховний процес був пронизаний римо-католицькими духовними впливами, викладання здійснювалося чеською мовою, російську учні вивчали як іноземну, всі навчальні посібники були чеськими або німецькими⁴¹.

У відповідь на розроблені інспекцією народних училищ Південно-Західного краю правила, що обмежували перебування іноземців на викладацьких посадах піврічним терміном, 1885 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор, генерал-ад'ютант О.Р. Дрентельн (учасник угорського 1849 і польського 1863 походів російської армії) висунув категоричну вимогу щодо усунення підданих іноземних держав від навчального процесу, адже, на його думку, навіть їхнє тимчасове викладання суперечило політичним інтересам краю та розрахункам уряду «щодо найтіснішого його поєднання з іншими частинами Імперії»⁴². Так наприклад, за розпорядженням попечителя київського навчального округу (1885) з посади вчителя Мирогощенського чеського училища через незнання російської мови був звільнений В. Фішер. На його захист виступило місцеве чеське сільське товариство, яке звернулося до інспектора народних училищ третього району Волинської губернії з проханням залишити Фішера на посаді, яку він обіймав упродовж п'яти років, присвячуючи весь свій вільний час постановці аматорських спектаклів за участю дітей у місцевому чеському театрі. Відповідно, у зверненні до попечителя інспектор мусив констатувати: «...як ні небажаним було би залишення Фішера вчителем Мирогощанського училища, але з причини відсутності придатного кандидата доводиться терпіти його ще деякий час»⁴³.

У конфіденційному листі до попечителя Київського навчального округу від 25 листопада 1886 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор на прикладі закриття особливого класу чеської мови при Глинському народному училищі обстоював тезу про те, що створення чеських шкіл суперечило завданням царського уряду щодо «повного, за можливістю, злиття з корінним російським населенням чехів та інших іноземців, що оселилися на околиці Держави»⁴⁴.

У звіті щодо огляду чеських шкіл Волинської губернії від 1887 року інспектор народних училищ Д. Синицький висловив сумніви щодо щирості чехів, які погоджувалися із перетворенням чеських шкіл на російські, підпорядковані міністерству народної освіти, наголошуючи, що «надія на таку легку перемогу над мислячим чехом була би великою

сумнівністю»⁴⁵. Водночас він наполегливо обстоював необхідність якнайшвидшого вирішення цього питання та вбачав небезпеку у впливі польського духівництва на католицькі чеські товариства Дубенського, Острозького й Луцького повітів. Недоречним Синицький уважав прагнення волинських чехів (понад 30 тис. осіб) «відособлюватися в окрему національність і створювати собі особливу чеську літературу», навчати своїх дітей за російсько-чеськими підручниками в той час, коли малороси, поляки та євреї використовували виключно російськомовну навчальну літературу.

Згідно з указом Урядуючого Сенату (1887) усі іновірські школи Південно-Західного краю в обов'язковому порядку мали бути підпорядковані міністерству народної освіти. Водночас від департаменту в справах початкових училищ міністерства народної освіти до попечителя київського навчального округу надходили вказівки щодо необхідності поглиблення вивчення російської мови та основ православ'я в іновірських школах, а також відбору викладацьких кадрів не за критерієм освіченості, а відповідно до їхньої «благонадійності», російського підданства й переважно російського походження⁴⁶. Ініційовані царським урядом нововведення викликали невдоволення з боку чехів, які вбачали в них загрозу для вільного викладання чеської мови. Утім, учителі, які намагалися чинити опір русифікації, ризикували втратити посаду, наприклад, інспектор народних училищ Волинської губернії у поданні попечителю київського навчального округу ініціював відсторонення від викладацької діяльності учителя чеської Нивської школи Пете як «гарячого католика і шкідливу людину в селищі з католицьким населенням стосовно прийняття чехами православ'я»⁴⁷. У 1889 році вчитель с. Купічево Володимир-Волинського повіту Самек отримав догану через те, що за вимогою місцевих жителів перейшов з російської мови викладання на чеську⁴⁸. Натомість учитель школи селища Грушвиці Рівненського повіту не прислухався до прохань чеського населення посилити викладання їхньої рідної мови.

Незважаючи на занепокоєння жителів с. Підгайців Дубенського повіту з приводу того, що їхні діти забудуть рідну мову, 1889 року з ініціативи інспектора народних училищ було ухвалене рішення про створення замість чеської школи однокласного народного училища без викладання чеської мови навіть як окремої дисципліни, більше того, місцева громада мала сама профінансувати русифікацію власних дітей, а саме: надати шкільний будинок з десятиною землі, здійснювати його ремонт і опалення за власний рахунок, закупити всі необхідні навчальні посібники й приладдя, щорічно виділяти на утримання закладу по 100 рублів⁴⁹. Того ж року приватну чеську школу селища Ольшанки Житомирського повіту Волинської губернії було перетворено на однокласне народне училище

при міністерстві народної освіти, причому чеську громаду зобов'язали виділити землю для облаштування саду, передати училищу новий будинок з присадибною ділянкою, сараєм і погребом, забезпечити опалення, освітлення, найняти за власний рахунок сторожа, ремонтувати й страхувати приміщення, закупити необхідні меблі, робити щорічні внески на придбання навчальних посібників і платню викладачам. Загалом місцеві жителі мали виділяти на утримання училища 340 рублів на рік, а держава — 225⁵⁰. Натомість у селищі Теремно Луцького повіту жоден чех не погодився підписати документи щодо перетворення їхньої школи на народне училище. Непоодинокими були випадки, коли чеське населення відмовлялося купувати власним коштом підручники з російської мови «Родное слово». Учитель Княгининської чеської сільської школи Нейман обстоював думку про неможливість вивчення чехами російської без запровадження їхньої рідної мови як допоміжного предмету, також він поширював у Дубенському повіті листи, в яких закликав не погоджуватися з відкриттям народних училищ.

Оглянувши 1889 року всі чеські школи Острозького, Дубенського, Рівненського, Луцького й Володимир-Волинського повітів Волинської губернії, інспектор народних училищ помітив опір з боку чехів, і передусім католицького духівництва, русифікації чеських шкіл: «Поміж чехів, особливо серед інтелігентної частини їх, є люди, які в прагненнях Російського уряду дати чехам російську народну школу бачать зазіхання на чеську народність і національність, люди ці говорять: «ми готові допустити поєднання цих націй, але тільки на ґрунті одного лише православ'я, зберігши в цілісності й самобутності мову, звичаї і народність чехів»⁵¹. Чеське населення селища Малина Дубенського повіту Волинської губернії відкрито висловлювало побоювання, що в разі відкриття народного училища їм доведеться взяти на себе непосильний тягар його утримання, що православний священник змушуватиме їхніх дітей молитися по-православному й вивчати православні догмати, а через вилучення чеської мови з переліку обов'язкових предметів вони забудуть рідну мову⁵².

У 1889 році інспектор народних училищ Волинської губернії отримав від попечителя київського навчального округу вказівки стосовно русифікації чеського населення: стежити, щоби викладання всіх предметів у чеських школах здійснювалося російською мовою; спонукати католиків і гуситів запрошувати для викладання їхнім дітям Закону Божого православних священників; докладати зусиль, щоби закрити чеські класи при народних училищах та євангелічні училища, а також протидіяти відкриттю нових чеських класів; не дозволяти викладання чеської мови нарівні з іншими обов'язковими предметами; роз'яснювати чехам, що в

Росії школа може бути лише одна — російська, для якої міністерством народної освіти затверджена програма, і включати до неї сторонні предмети (чеську мову. — *О.І.*) неможливо⁵³. Водночас представники місцевих органів державної влади в галузі освіти своє основне завдання вбачали в протидії співпраці між волинськими чехами й поляками, оскільки «...молодочеська партія не може почасти не співчувати полякам, які подібно до них прагнуть національного відродження й політичної самобутності»⁵⁴.

1891 року до міністра народної освіти Російської імперії І.Д. Делянова надійшла скарга на інспектора народних училищ Волинської губернії Войцеховського, який, висуваючи завищені вимоги до рівня знань чеськими колоністами російської мови, викликав у чехів «ненависть до русифікації школи»⁵⁵.

Через бідність і малоземельність жителів чеських селищ Старі й Нові Новосілки (Володимир-Волинського повіту), на яких було покладене утримання відкритого 1892 року місцевого однокласного народного училища, священник Кроткевич, не отримуючи платні, подав клопотання про звільнення, а вчитель Немец самовільно залишив свою посаду. Матеріальні проблеми негативно позначалися на успішності учнів, й інспектор народних училищ Волинської губернії доповідав попечителю київського навчального округу, що «мізерне утримання училища відбивається на настрої учителя, на енергії в його важкій праці, і вчителя намагаються піти на кращі місця...»⁵⁶. Зрештою 1898 року міністерство народної освіти затвердило новий проект утримання Новосілівського училища: на платню учителю Закону Божого від держави на рік виділялося 50 рублів, а від чеської громади — 25 рублів, на платню вчителю — по 150 рублів, на навчальні посібники — відповідно 20 і 15 рублів, на канцелярські товари — 6 і 10 рублів, на платню служителю, опалення й освітлення — від чеської громади 50 рублів, отже, загалом із державної скарбниці витрачалося 226 рублів, а чеське сільське населення мало сплачувати 250 рублів.

Перехід у православ'я нерідко мав формальний характер для чеської громади, яка потайки продовжувала дотримуватися католицьких обрядів. За даними інспектора народних училищ, наприкінці 1880-х рр. православні чехи волинського селища Страклів відвідували Дубенський костел. На його думку, справа поширення православ'я у чеському середовищі гальмувалася через недосконалість хорового співу в православних храмах, порівняно з католицькими. Дійсно, пишність католицького богослужіння, органна музика й хоровий спів не залишали байдужою як католицьку, так і православну паству. З цього приводу священник Олексинецької парафії Кременецького повіту навіть скаржився на сторінках

«Волинських епархиальних ведомостей»: «Костел так близько знаходиться від православної церкви, що часто, коли служиться в костелі, звуки органу віддаються і в церкві. У літню ж пору багато хто з православних, особливо молодь, прийшовши до обідні, навмисно не входять до церкви, а залишаються на паперті і біля неї для зручнішого слухання органу. Скільки я не намагаюся відволікти парафіян від цього поганого звичаю, зусилля мої мають вельми малий успіх»⁵⁷.

У чеській школі селища Великі Дорогостаї православні учні не вміли правильно хреститися й погано знали молитви, а їхній учитель І. Ванічек, незважаючи на прийняття православ'я, запровадив у закладі «чеські порядки» й отримав догану за те, що замість відвідання церкви поїхав на полювання. Зрештою 1889 року І. Ванічек поплатився своєю посадою через агітацію проти відкриття на базі чеських шкіл російських народних училищ.

Неоднозначним було ставлення до поширення православ'я в чеському середовищі і з боку російських можновладців, частина яких уважала, що перехід православних чехів під захист Синоду ускладнював застосування до них репресивних заходів, як до інших іновірців. Свідченням наявності в Російській імперії проблем із забезпеченням свободи віросповідання неправославного населення є, наприклад, факт закриття католицької каплиці при Київській 1-й гімназії у 1883 році під приводом того, що її існування ставило учнів-католиків Південно-Західного краю «в якесь привілейоване становище, що не відповідає загальним цілям виховання юнацтва в Російській православній державі»⁵⁸.

1889 року собор Києво-Печерської Лаври пожертвував для чеських шкіл Волинської губернії 60 екземплярів часословів, 90 екземплярів Євангелій, 90 екземплярів російських букварів, 90 екземплярів книги «Молитовне правило», 130 екземплярів скорочених молитвословів⁵⁹, а у звіті за 1890 рік волинський губернатор до «найбільш утішних явищ місцевого життя» відніс перехід чехів у православ'я. За його даними, 1890 року у Волинській губернії прийняли православ'я 1347 осіб (677 чоловіків і 670 жінок), з них у Житомирському повіті — 138 (76 чоловіків і 62 жінки), у Новоград-Волинському — 16 (8 чоловіків і 8 жінок), в Острозькому — 117 (67 чоловіків і 50 жінок), у Рівненському — 379 (172 чоловіки і 207 жінок), у Дубенському — 571 (289 чоловіків і 282 жінки), у Володимир-Волинському — 46 (26 чоловіків і 20 жінок), у Луцькому — 72 (34 чоловіки і 38 жінок), в Овручському — 8 (5 чоловіків і 3 жінки). Загалом станом на 1890 рік у православ'я перейшло 8 699 чеських колоністів Волинської губернії⁶⁰.

У 1891 році директор Києво-Печерської гімназії В. Петр від імені чехів, що проживали в Києві, звернувся до київського генерал-губер-

натора із клопотанням про дозвіл на створення чесько-слов'янського товариства «Бесіда» задля поширення православ'я серед чеських колоністів. Згідно із проектом статуту товариства його мета полягала в наданні матеріальної і моральної допомоги чехам Російської імперії: створенні на території чеських колоній православних церков, бібліотек, фінансовій підтримці шкіл та видавництва книжок, піклуванні про сиріт і дітей із малозабезпечених родин, наданні грошової допомоги нужденним колоністам. Із обґрунтуванням ідеї заснування чеського просвітницького й благодійного товариства виступив ректор Університету Св. Володимира (1881–1883) І.І. Рахманінов, який здійснив поїздку до Богемії та безпосередньо ознайомився з рівнем національно-культурного розвитку чехів — підданих Австро-Угорщини. У своїй доповідній записці він наголошував, що прагнення чехів будувати православні храми в Російській імперії є добрим знаком, здатним дати відсіч звинуваченням на адресу влади в примушенні чеських колоністів до переходу в православ'я. Свої враження від подорожі Богемією Рахманінов використовував як вагомі аргументи на користь надання чехам можливості вільно розвивати свою громадсько-культурну діяльність на теренах Російської держави. Учений відзначив високий рівень матеріального добробуту й грамотності чеського населення Австро-Угорщини, розгалужену мережу розкішно облаштованих сільських шкіл, виокремлення чеської частини Празького університету, заснування в Празі Національного музею, Політехнічної школи, чеського театру, відкриття національної чеської виставки, великої кількості початкових і ремісничих шкіл. Рахманінову особливо впала у вічі старанність, із якою чехи вивчали російську мову, популярність у Чехії російської літератури й оперного мистецтва, а також діяльність заснованого в Празі з дозволу уряду російського культурно-освітнього гуртка, під час засідань якого лунала виключно російська мова. Зрештою, київський учений констатував: «Чого ж кращого й більшого нам бажати, якщо інтелігентні й багаті чехи, допомагаючи будівництву православних церков, будуть самі, без матеріального сприяння росіян, запроваджувати православ'я поміж своїми співвітчизниками-переселенцями»⁶¹. Утім, проект заснування товариства «Бесіда» не знайшов підтримки з боку органів державної влади Російської імперії навіть після повторного клопотання викладачів Університету Св. Володимира 1901 року. А київський губернатор навіть уважав цю ідею шкідливою, вбачаючи небезпеку у перетворенні товариства на політичну партію, і наголошував, що «іноземні благодійні товариства, зміцнюючи зв'язок між іноземцями, заважають їх злиттю з корінним російським населенням»⁶².

Чехи входили до складу Київського товариства дитячих садків, що мало на меті відкриття народних закладів дошкільної освіти для дітей

«найбіднішого класу населення»⁶³. За їхнього сприяння та фінансової підтримки 1907 року в Києві на Шулявці було відкрито народний дитячий садок для дітей чехів-робітників. План занять цього закладу передбачав ігри з кубиками й цеглинками, ліплення з піску, нанизування солом'яних і паперових ланцюжків, намиста, гаптування, викладання квадратних табличок, паличок, кілець, вирізання й клеєння різноманітних фігурок, згинання з квадрата й прямокутника, бесіди, співи, вивчення віршиків, рухливі ігри, прогулянки на свіжому повітрі, а також навчання дітей старшого віку російської мови й рахунку⁶⁴.

Забезпечення якісної освіти для дітей чехів, які проживали в Російській імперії, було одним із основних завдань Чеського благодійного і просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського⁶⁵, за сприяння якого 1907 року на Шулявці засновано приватне училище Я. Боучека, де мали змогу здобувати освіту учні із незаможних родин. Розвитку цієї шляхетної справи сприяла добродійна діяльність комітету в складі пані А. Шварц, М. Індржишек і А. Дуда, що збирав у Києві пожертви на користь училища⁶⁶. У 1913 році голова Чеського благодійного і просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського київський купець Г.І. Індржишек, який проживав по вулиці Хрещатик, 41, звернувся до попечителя київського навчального округу з пропозицією про відкриття на Шулявці коштом товариства приватного училища третього розряду з дитячим садком. Бюджетом цього навчального закладу було передбачено виділення 60 рублів на платню вчителю Закону Божого, 660 рублів — учителю (крім забезпечення квартири й опалення), по 420 рублів — учительці та садівниці. Офіційний дозвіл на його відкриття був наданий керівництвом київського навчального округу в лютому 1914 року. В основу навчального плану цього закладу було покладено затверджену міністерством народної освіти програму, розширену за рахунок запровадження викладання граматики чеської мови й читання. Згідно з навчальним планом дитячого садка для дітей 4–6 років були передбачені розвиваючі ігри, гаптування, ліплення та інші заняття, що супроводжувалися поясненнями їхньою рідною чеською мовою; навчальний процес для дітей 6–8 років включав у себе читання, письмо, основи арифметики, співи й гімнастику з поясненнями чеською та російською мовами⁶⁷.

Загалом початок ХХ ст. позначився зростанням інтересу з боку української інтелігенції до громадсько-політичного й культурного життя Чехії. Так, Українська студентська організація своєю представницею на Слов'янському з'їзді в Празі (1908) обрала слухачку вищих жіночих курсів А.І. Котеленець. Однак, грошові збори на поїздку делегатки до Праги керівництвом київського губернського жандармського управління кваліфікувало як «злочинну діяльність», що стало підставою для обшуку

на її квартирі⁶⁸. На засіданні чернігівського губернського земського зібрання від грудня 1910 року порушувалося питання щодо користі відряджень учителів земських шкіл до Богемії, утім нерозв'язаною залишалася проблема їх фінансування⁶⁹. У 1911 році закордонні відпустки у літній канікулярний час отримали: викладач латинської мови Дубенської гімназії І. Кончинський — до Богемії, директор Ковельської чоловічої гімназії В.К. Сушицький і начальниця Пирятинської жіночої гімназії Є.М. Волховська — до Карлсбада (Карлових Вар)⁷⁰. Того ж року Козелецька земська управа відрядила за кордон учителя Марковецького початкового народного земського училища В. Демченка задля ознайомлення з постановкою навчального процесу в початкових освітніх закладах Чехії⁷¹. У 1912 році керівництво Кам'янець-Подільської гімназії підтримало ініціативу викладача російської мови і словесності А.С. Леплинського щодо наукової поїздки до Праги з метою студіювання слов'янських літератур і методики їх викладання. Того ж року закордонні відрядження були надані: викладачам Житомирської 2-ї гімназії П. Каділіну й Д. Теодоровичу до Праги задля участі у VI зльоті Чеської соколиної общини в ролі членів волинського гімнастичного товариства «Сокіл»; викладачеві Олександрівської київської гімназії О.О. Поспишлю до Чехії і Моравії з метою ознайомлення із засадами організації навчально-виховного процесу в середніх і вищих жіночих школах та А.Ф. Коваржику — задля участі у загальнослов'янському сокольському злеті в Празі; ученому секретарю конференції Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, магістру слов'янської філології П.О. Заболотському до Відня, Праги, Загреба, Белграда й Софії з метою завершення роботи над дисертацією, присвяченою російському впливу на слов'янські літератури⁷².

Отже, пожвавлення чеської колонізації Волині упродовж 60–70-х рр. XIX ст., що відбувалося на тлі лібералізації суспільно-політичного життя й економічних перетворень доби Великих реформ у Російській імперії, сприяло вкоріненню на українському ґрунті духовних надбань, і передусім, багатих педагогічних традицій Чехії. У вітчизняній історіографії серед основних причин еміграції чеського населення з Австрії традиційно вказується національне гноблення. Утім, аналіз культурного становища чеських колоній на Волині дозволяє дійти висновку про те, що досягнувши шляхом наполегливої боротьби, яка увінчалася революційними подіями 1848–1849 рр., створення чеської національної школи і забезпечення високого рівня грамотності, у тому числі сільського населення, на теренах Російської імперії чехи змушені були починати цей шлях спочатку. Розрахунок царського уряду використати чеську імміграцію для послаблення польських національно-визвольних змагань не справдився, натомість своїм глибоким патріотизмом, дбайливим ставленням до влас-

ної культури, історичних традицій і готовністю їх захищати чехи стали прикладом для наслідування і джерелом натхнення для інших слов'янських народів у межах Російської держави, передусім українців, сприяючи пробудженню їхньої національної самосвідомості, досягненню ними необхідності виборювати власну національно-культурну свободу.

¹ Колесса О. Погляд на історію українсько-чеських взаємин від Х до ХХ в.: Промова, виголошена на святковій інавгурації Українського В. Університету в Празі дня 23 жовтня 1921. — Прага, 1924. — С. 9.

² Віднянський С.В. Карловий університет // Енциклопедія історії України. — К., 2007. — Т. 4.

³ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). — Х., 1908. — С. 154–156.

⁴ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). — Х., 1908. — С. 223.

⁵ Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). — Х., 1905–1906. — С. 16–21.

⁶ Историко-филологический факультет... — С. 208–212.

⁷ Там само. — С. 202–204.

⁸ Державний архів міста Києва (далі — ДАК). — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 4762. — Арк. 461–476(зв.); Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Святого Владимира (1834–1884). — К., 1884. — С. 654–656.

⁹ Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. — Од., 2005. — Т. 3. — С. 276–277.

¹⁰ Извлечения из отчётов лиц, отправленных за границу для приготовления к профессорскому званию // Журнал Министерства Народного Просвещения. — СПб., 1863. — Ч. СХХ (120). — С. 9.

¹¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. — Ф. 73. — Од. зб. 22–33.

¹² Там само. — Од. зб. 29. — Арк. 1.

¹³ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДАК України). — Ф. 2045. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1.

¹⁴ Там само. — Спр. 119. — Арк. 1.

¹⁵ Там само. — Спр. 83. — Арк. 1.

¹⁶ Там само. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2030. — Арк. 3.

¹⁷ Там само. — Спр. 1977. — Арк. 1(зв.).

¹⁸ Там само. — Спр. 2031. — Арк. 2.

¹⁹ Там само. — Спр. 2037. — Арк. 1–2.

²⁰ Рихлік Є.А. Досліди над чеськими колоніями на Україні // Записки етнографічного товариства. — К., 1925. — Кн. 1. — С. 34–36.

²¹ Див., напр.: *Крыжановский Е.* Чехи на Волини. — СПб., 1887; *Ковба Ж.М.* Чеська еміграція на Україні в другій половині XIX — на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1974; *Попов В.Ж.* Чеські переселенці на Правобережній Україні // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1992. — Вип. 2. — С. 18–24; *Керецман Н.П.* Культурные связи украинского, чешского и словацкого народов в последней трети XIX — начале XX веков: Дис. ... канд. ист. наук. — Львов, 1992; *Надольська В.В.* Національні меншини на Волині (сер. XIX — поч. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. — Луцьк, 1996; *Гофман І.* Чехи на Волині. — Прага, 1998; *Vaculik J.* Dějiny voluňských Čechů. — Praha, 1997. — Т. 1 (1868–1914); *Бармак М.В.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914). — Тернопіль, 1999; Чехи на Волині: історія і сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». — Житомир–Малин, 2001. — Т. 24; *Шпиталенко Г.А.* Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX — початок XX століття): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2003; *Лутай М.С.* Чехи на Житомирщині: історія і сьогодення. — Житомир, 2008; Чехи і Дубенщина: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. — Дубно, 2008, 2011.

²² ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 225. — Спр. 49. — Арк. 104–109(зв.).

²³ Там само. — Арк. 23.

²⁴ Речь, произнесённая к чехам 30 Августа, при освящении чешской школы в селе Мирогоще Дубенского уезда // Волинские епархиальные ведомости. — 1870. — 16 грудня (№ 24). — С. 779–781.

²⁵ Список чехов, живущих в селе Мирогоще Дубенского уезда, присоединившихся к Православной Церкви в августе 1871 года // Там само. — 1871. — 16 вересня (№ 18). — С. 479.

²⁶ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 225. — Спр. 49. — Арк. 72–76(зв.).

²⁷ Там само. — Арк. 120.

²⁸ Там само. — Оп. 40. — Спр. Іа. — Арк. 266.

²⁹ Там само. — Оп. 225. — Спр. 91. — Арк. 1–2.

³⁰ Там само. — Оп. 296. — Спр. 78. — Арк. 12.

³¹ Там само. — Оп. 225. — Спр. 49. — Арк. 222–222(зв.).

³² Там само. — Оп. 296. — Спр. 54. — Арк. 1–2.

³³ Там само. — Спр. 111. — Арк. 10.

³⁴ Там само. — Оп. 207. — Спр. 154б. — Арк. 112–114.

³⁵ Там само. — Арк. 328–328(зв.).

³⁶ Там само. — Оп. 233. — Спр. 153. — Арк. 1–17.

³⁷ Там само. — Оп. 296. — Спр. 76. — Арк. 28.

³⁸ Там само. — Арк. 75.

³⁹ Там само. — Спр. 55. — Арк. 6.

⁴⁰ Там само. — Оп. 207. — Спр. 154б. — Арк. 6(зв.).

⁴¹ Там само. — Арк. 78.

⁴² Там само. — Арк. 9(зв.)–10.

⁴³ Там само. — Арк. 11(зв.).

⁴⁴ Там само. — Арк. 41.

- ⁴⁵ Там само. — Арк. 162.
- ⁴⁶ Там само. — Арк. 289(зв.)–290.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 465(зв.).
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 524–524(зв.).
- ⁴⁹ Там само. — Арк. 534–534(зв.).
- ⁵⁰ Там само. — Оп. 296. — Спр. 55а. — Арк. 19.
- ⁵¹ Там само. — Оп. 207. — Спр. 1546. — Арк. 328–328(зв.).
- ⁵² Там само. — Оп. 296. — Спр. 78. — Арк. 3–8.
- ⁵³ Там само. — Оп. 207. — Спр. 1546. — Арк. 597–598.
- ⁵⁴ ДАК. — Ф. 99. — Оп. 2. — Спр. 23. — Арк. 8.
- ⁵⁵ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 262. — Спр. 3. — Арк. 2–2(зв.).
- ⁵⁶ Там само. — Оп. 296. — Спр. 74. — Арк. 20.
- ⁵⁷ Волинские епархиальные ведомости. — 1868. — 16 травня (№ 18). — С. 505.
- ⁵⁸ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 262. — Спр. 5. — Арк. 1–3.
- ⁵⁹ Там само. — Оп. 207. — Спр. 1546. — Арк. 672.
- ⁶⁰ Там само. — Ф. 442. — Оп. 544. — Спр. 173. — Арк. 23.
- ⁶¹ Там само. — Оп. 620. — Спр. 383. — Арк. 7(зв.).
- ⁶² Там само. — Оп. 631. — Спр. 156. — Арк. 1.
- ⁶³ Устав Киевского Общества народных детских садов. — К., 1907. — С. 1.
- ⁶⁴ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 279. — Спр. 77. — Арк. 2, 4, 5–5(зв.).
- ⁶⁵ Stanovy českého dobročinného i vzdělávacího spolku «Jan Amos Komenský» v Kyjevě. — Київ, 1907. — С. 3.
- ⁶⁶ Державний архів Київської області. — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 489. — Арк. 1(зв.).
- ⁶⁷ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 317. — Спр. 465. — Арк. 14, 16.
- ⁶⁸ Там само. — Ф. 275. — Оп. 2. — Спр. 33. — Арк. 203–203(зв.).
- ⁶⁹ Там само. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Спр. 1250. — Арк. 28(зв.)–29.
- ⁷⁰ Там само. — Ф. 707. — Оп. 79. — Спр. 4. — Арк. 27–29, 237–239, 278–280.
- ⁷¹ Там само. — Оп. 229. — Спр. 137г. — Арк. 116.
- ⁷² Там само. — Оп. 79. — Спр. 7-а. — Арк. 32–35(зв.), 123, 273–276, 280–281.

В статье на основе материалов Центрального государственного исторического архива Украины г. Киева, Государственного архива г. Киева, Государственного архива Киевской области, Отдела рукописных фондов и текстологии Института литературы им. Т.Г. Шевченко НАН Украины освещено значение чешской иммиграции в истории украинско-чешских связей в сфере образования второй половины XIX — начала XX века. Особое внимание уделено деятельности чешских учебных заведений на Волини.

Ключевые слова: национальное возрождение, национальная культура, славянство, Чехия, Украина, иммиграция, образование, чешские колонии, учебные заведения.

On the basis of documents of Central state historical archiv of Ukraine (Kyiv), Kyiv city archiv, Kyiv region archiv, Department of manuscript and textual studies of Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine this article deals with Czech immigration significance in the history of Ukrainian-Czech educational relations from the second half of the nineteenth to the early twentieth century. Special attention is paid to Czech schools activities in Volyn.

Key words: national revival, national culture, Slavdom, Czech, Ukraine, immigration, education, Czech colonies, schools.